

Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СРПСКА КРИТИЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: У овом тексту настојимо да покажемо да је српска *кријичка интелектуална* (овај појам пре свега означава такозвану левичарску интелигенцију) све до почетка ратова на подручју бивше Југославије, заступала наратив о потреби опстанка југословенске федерације, уз предлоге о доследној демократизацији друштва. Реформе за које се залагала српска критичка интелигенција подразумевале су либерализацију дијалога, установљење плурализма и инсистирање на грађанском, а не националном идентитету. СФРЈ у овим наративима представља извесну гаранцију за релативну економску независност и отпор страним утицајима, као услову за очување суверенитета, и развијање аутентичног политичког програма, демократског социјализма. Национална политика, чак и у Меморандуму САНУ, ослања се на идеју о могућности југословенске федерације, као ослоњу за борбу против национализма у републикама и покрајинама, чије би јачање неминовно водило у грађански рат.

Кључне речи: Југославија, критичка интелигенција, демократија, слобода, национално питање.

УВОД

Појам *кријичка интелектуална* упућује на однос интелектуалца према своме времену и приликама. Будући да је свако интелектуално деловање, строго узевши, односеће према своме времену, *релиције* које гради *кријичка интелектуална* морају да буду по нечему посебне. Та се посебност огледа у *одговорности*, континуираном јавном деловању, које постојећи политички и друштвени поредак треба да сагледа изван идеолошких оправдања (Petrović 1986a: 214), а то значи да актуелно стање мери оним идеалима који декларативно чине његову идејну основу (Markuze 1977: 238).

Посебно значење овај је појам имао у социјализму. Наиме, социјалистичко друштво се, на основу своје окренутости *ad hominem* (в Marx, Engels 1989: 99), у том смислу већ може разумети као *друштво кријике*. Разуме се, критику која подразумева историјски процес ослобођења и која се у контексту једне социјалистичке државе мора ослањати на „Диктатуру пролетаријата” требало је разликовати од облика ревизионизма, који заправо не представља критику, јер претпоставља

* ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

апологију већ *превазиђених друштвених контекста*, односно „повратак” на *историјски превладане облике друштвене организације*. Критичка интелигенција у модерном друштву је по свом саморазумевању *левичарска*. Она представља елемент историјског процеса ослобађања од каузалитета друштвених односа, а то значи да је еманципована од десничарских идеја, па самим тим и од националистичких визура друштвених питања. Наиме, марксистички разумеван појам критике подразумева – „беспошtedну критику постојећег друштва” (Hristov i dr. 2023: 128), што отвара могућност за преиспитивање и самог актуелног стања социјалистичке заједнице. Други облици критике према том смислу нису довољно *радикални*. Не улазећи у оправданост оваквог разумевања *кријичке*, која подразумева *дијалектичку* као основни метод (Марковић 1994/4: 127), у овом тексту се појам *кријичке интелекцијенције* разуме као „хуманистичка критичка оријентација” (Марковић 1994/4: 239), јер су тако своје деловање разумевали интелектуалци о којима ће овде бити речи. Према томе, појмом *кријичка интелекцијенција* овде означавамо интелектуалце, претежно филозофе такозване леве оријентације, чија је улога у распаду СФРЈ битно другачија од *ревизионистичке интелекцијенције*, која је посезала за парадигмом премодерне прошлости (в. Soso 2020: 123–124).

Прве *кријичке* социјалистичке државе односиле су се на правац даљег социјалистичког развоја. Овакво усмерење друштвене критике, односно њено јасно одвајање од свега што не следи основни курс даљег социјалистичког развоја, генерисало је проблеме односа државе и партије (као авангарде радничке класе). Под којим условима може бити допуштена „беспошtedна критика свега постојећег” у социјалистичкој држави? Ко има легитимитет да одлучује о томе да ли је критика „прогресивна”, односно да ли је неслагање са неким актуелним стањем уопште критика, ако је овај појам резервисан само за даљи развој једне већ установљене социјалистичке матрице? Постојање монопола на критику на изванредан начин подразумева њено усклађивање са оним владајућим приликама које бране државни инструменти силе.

Из иманентног разумевања социјалистичке критике српска критичка интелигенција приступила је и проблемима унутар југословенске социјалистичке заједнице, у континуираном уверењу да се они могу решити повећањем степена демократије, односно доследном, слободном и аргументованом критиком југословенског социјализма.¹ Овим је ставовима српска интелигенција остала углавном доследна и онда када су проблеме демократизације и деетатизације друштва заменила питања о државном уређењу.

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ДИСИДЕНТИ

Једна од основних марксистичких теза је да је државни апарат инструмент у рукама владајуће класе. Држава у том смислу треба да буде вођена од стране партије, како би, супротно инертности бирократије, сигурно била усмерена ка „одумирању”, односно ослобађању од баласта капиталистичких односа, које садржи

1 Да је питање демократизације друштва произашло из посебних проблема у функционисању социјализма, односно да овај политички интониран проблем није произашао из економских тешкоћа види у: Jović 2003: 29.

и социјалистички државни апарат, сходно пореклу из модерне капиталистичке државе. Међутим, партијска елита управо путем државних органа може да хипостазира одређене односе у друштву, и њихово очување прогласи друштвеним интересом, који мора да буде очуван управо инструментима силе којима располаже држава. На овај проблем први је указивао Милован Ђилас, црногорски комуниста, који је, међутим, препознат као српски интелектуалац, не само из разлога што је политички деловао превасходно у Србији.

Односом државе и партије Ђилас се посебно бавио у тексту „Класна борба”, објављеном у *Борби*, 31. децембра 1953. године. У овом тексту Ђилас указује на супротност идеје класне борбе и деловања државних органа:

Дужност друштвених органа (а пре свега судова, УДБ-е и милиције) никако не може бити заопштавање класне борбе, него чување и извршавање закона. Ови органи, по мом мишљењу, морају [...] постати органи државе и закона, тј. народа а не субјективног интереса и концепције борбе ове или оне политичке организације... (Ђилас 1953).

Овај текст најпре указује на раскорак државног апарата и револуционарних тенденција, а затим, што представља његову прикривену оштрицу, показује да се у име авангардних, класних интереса лако може злоупотребити државни апарат, који је и у социјалистичком друштву подређен некој „идеологији”, дакле не само прогресивним идејама даљег ослобађања друштва, него хипостазирању друштвених односа који погодују партијским функционерима.

Најозбиљнији Ђиласов чланак, који је указао на дубоко разилажење у односу на тада владајуће ставове Комунистичке партије, појавио се 7. јануара 1954. године у *Борби*, под насловом „Револуција”. У овом тексту Ђилас износи став да се револуција у социјалистичкој држави мора свести на реформу. Уколико револуцију разумемо у изворном марксистичком значењу, као „радикалну промену производње живота”, а реформу у смислу институционалних промена, које немају „коренити смисао”, јасно је да се Ђилас у овом тексту залаже за спровођење социјалистичких закона у институцијама социјалистичке државе, под претпоставком једнакости пред законом свих људи, независно од њиховог класног порекла. Другим речима, даље ослобађање човека у социјалистичком друштву Ђилас пре свега види у „стварној слободи” која би обезбедила једнакост унутар институција система. Ђилас сматра да је комунистичка партија успоставила одређени монопол над *нейпосредном реализацијом слободe* у друштву, и да самим тим ту слободу види сходно интересима саме партије, а не свих чланова друштва. Тако се *ејтајшистичка авей*, о којој је Ђилас раније говорио у својој критици Стаљина, појављује у ФНРЈ.

Ђиласова критика у основи је залагање за демократизацију друштва која треба да укључи одређене либералне елементе. Уколико су партијски функционери постали „нова класа” – како гласи и наслов најзначајније Ђиласове књиге, онда се у функцији даљег развоја друштва мора допустити „реформистичко” успостављање инструмената опозиционог деловања – а то претпоставља некакав вид вишестраначког система, чак и уколико не буду установљене различите

политичке партије. У супротном, свака политичка идеја постаје хипостазирана, као непреваљива политичка парадигма (Plamenatz 1970: 18).

Ђилас није дисидент социјалистичком друштвеном поретку. Његов статус социјалистичког дисидента треба сагледавати у смислу неслагања са авангардном улогом партије, односно партијског установљења универзалних интереса, у духу критике етатизма, која је у Југославији подстакнута након раскида са стаљинизмом. Међутим, у Ђиласовим полемичким текстовима, ма какав да је њихов стварни домет, утемељује се један пол каснијег интелектуалног суочавања са политичким приликама у Југославији и Србији – који ће добијати све наглашенију „демократску форму“, уносећи у социјалистичку матрицу елементе либерализма. То потврђује ехо студентских протеста у Београду, односно артикулација и интерпретација њиховог значаја од стране критичке интелигенције.

КРИТИКА СОЦИЈАЛИЗМА

Иако су „сљедили“ протесте у Паризу, студентске демонстрације у Београду 1968. године више су биле потпомогнуте, него подстакнуте побуном француских студената (Перовић 2003: 27). На студентске демонстрације одсутно је утицала друштвена криза, изражена посебно од средине шездесетих година, подстакнута стагнацијом привредног раста и повећањем стопе незапослености (Rusinow 1978: 111).

Упркос томе што су по званичном наративу студентски протести у Србији били на трагу *изворног марксизма*, ако се пажљивије погледају „економски захтеви“, како су формулисани у *Резолуцији студенских демонстрација*, не може се превидети њихов „радикални“, односно *либерални* карактер. Разуме се, ови протести су били левичарски по духу, у њима није било речи ни о каквој рестаурацији капитализма, али се међу захтевима студената могу пронаћи идеје за радикалним одбацивањем дотадашње, монокултурне економске праксе (в. Јакшић 2020).

Ове радикалне тезе артикулисане су и дорађиване у текстовима професора Филозофског факултета који су 1968. године подржали студенте. Либерализација друштва подразумева, пре свега, неговање борбе мишљења на свим нивоима друштвеног одлучивања, а посебно у Комунистичкој партији.

Професори Филозофског факултета Универзитета у Београду, Михајло Марковић, Љубомир Тадић, Загорка Голубовић, Драгољуб Мићуновић, Триво Инђић, Миладин Животић, Небојша Попов и Светозар Стојановић, који ће у недостатку другачијег решења, посебним законом који је 1975. године донела Скупштина СР Србије бити суспендовани из наставе (Марковић 2009: 43, в. Роров 1990), представљају ново језгро дисидентског покрета, које је на теоретском плану радикалније од Ђиласових критика. Из овог језгра, потоњих година, а посебно након смрти Јосипа Броза Тита, развиће се различити политички програми, који ће у значајној мери обликовати политичку сцену у Србији на крају двадесетог века.

Да либерализација не мора бити схваћена као ревизија капитализма, језгровито показују радови Светозара Стојановића. Према Стојановићу, у развијеном

капитализму може доћи до значајних промена у процесу побољшања статуса пролетаријата и успостављања друштвене једнакости – парламентарним путем. Ова могућност са једне, и увиђање тамне стране социјалистичке стварности у Совјетском Савезу и земљама Варшавског уговора са друге стране, резултира смањењем такозваног револуционарног набоја, односно настојања да у развијеним капиталистичким земљама Европе дође до насилне промене друштвеног поретка (Stojanović 1988: 91). Одрцање од *диктатиуре пролетаријата* и насилне револуције у такозваном еврокомунизму заговара, дакле, друштвене промене демократским средствима која стоје на располагању.

Тако се развијена демократија поставља као антипод стаљинистичком етатизму, у коме, заправо, није могло доћи до успостављања истинске демократије (Stojanović 1988: 94). Другим речима, демократија у развијеним земљама Запада подразумева извесну аутономију у односу на капиталистички поредак, односно могуће је радикално критиковати и мењати институције државе, које према марксистичкој теорији стоје у служби владајуће класе. За разлику од тога, у социјалистичким земљама, тврди Стојановић, тешко је замислити *Hyde park Corner*, не само суштинску, него и површну, наивну критику владајућег политичког курса који спроводе државни органи.

Ова својеврсна апологија демократије ишла је даље од успостављања плурализма у јединој дозвољеној партији у социјалистичким државама. Стојановић је свестан ограда – да социјалисти који су на власт дошли путем револуције, свакако не могу да је поделе са онима који су их у пререволюционарном периоду затварали, и забрањивали њихов политички рад. Зато Стојановић критикује другачији *цензус*, односно забрану оних политичких ставова који у крајњој линији доводе у питање могућност политичког програма који ће у свом средишту имати управо једнакост у задовољавању основних људских потреба (Марковић 1994: 329).

За Михајла Марковића плурализам је могуће остварити не увођењем либералистичког вишепартијског система, већ у оквирима *Социјалистичког савеза*, најширег оквира друштвеног деловања у социјалистичком друштву. На тај начин би се избегао партијски плурализам, односно владавина партијских интереса који апстрахују од интереса људи који подржавају неку политичку странку (Марковић 1994/5: 441).

Либерализација привредних и друштвених односа након VIII конгреса Централног комитета ЦК СКЈ 1964. године није доводила у питање улогу саме партије. Инсистирање на јачању њене улоге у друштву требало је да буде противтег конфедерализму, као последици слабљења централне државе и успостављању „контроле вишка вредности од стране самих република” (в. Ристановић 2012: 203). Студенти и професори Филозофског факултета захтевали су још значајнију либерализацију друштва, односно демократизацију саме партије. Неки од интелектуалних подржавалаца студентских протеста, међутим, убрзо ће обратити пажњу на тамну страну партијског курса деетатизације, на јачање позиција конфедерализма који су најпре заступали словеначки интелектуалци (в. Ристановић 2012: 206).

РЕФОРМА СИСТЕМА И НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

Након 1968. године у Југославији је успостављен слободнији и демократичнији политички систем, чија је авангарда у име радничке класе, међутим, и даље била партија. У стварности, партијски стратеги трасирали су политичке промене, а јавне расправе требало је само да потврде већ установљени курс. У сврху демократизације, односно доследног спровођења идеје самоуправљања, приступило се и редефинисању националног питања (Јовић 2003: 138).

Уставни амандмани, а најпосле Устав из 1974. године, донели су велике промене југословенске федерације. Републике (и покрајине) добијају готово потпуну надлежност у области економије, културе и политике, укључујући и право вета у федералним органима (Dimitrijević 1996: 453). Наведене промене довеле су до одређене либерализације економије, у виду самоуправљања, што је подразумевало да радни колективи самостално одлучују о расподели дохотка, улагањима и плановима производње, док општине такође добијају велика овлашћења када је реч о расподели дохотка радних организација са њихових територија (Владисављевић 2020: 55). Највећа аутономија тичала се република, дефинисаних као држава, чији суверенитет не може да буде доведен у питање на федералном нивоу. На тај начин је сама социјалистичка стварност наметала националистички наратив, будући да самосталност свих република није регулисана на једнак начин. Наиме, на федералном нивоу, будући да је реч о вишенационалној држави, успостављен је систем консоцијалне демократије, која треба да гарантује једнака права свим нацијама, односно националним мањинама у аутономним покрајинама, које су заступљене у федерацији. Међутим, једнак систем није примењен када је реч о Републици Србији, док су покрајине могле да самостално доносе велики број одлука у области привреде, економије и културе, уз гарантовану аутономију њихових партијских организација, државни и партијски органи тзв. уже Србије нису могли да доносе одлуке без пуне сагласности покрајина.

Критичка интелигенција у Србији, иманентно социјалистичка, суочава се поновним отварањем националног питања. У ствари, до иницирања овог питања, на релацији расправа између партијских руководства федералних јединица, дошло је још почетком шездесетих година. Расправа између Душана Пирјавца и Добрице Ћосића показала је да се за словеначке интелектуалце социјалистичка децентрализација федералне државе фокусира на питање „самоуправе” на нивоу самих федералних јединица. Добрица Ћосић, тада члана СК Савеза комуниста Србије, у време ове полемике, отворено је заступао марксистичка уверења да идеја самоуправљања не може бити сведена на самоуправу република, тим пре што границе федералних јединица у Југославији нису стварне националне границе (в. Ристановић 2012: 203) – на шта посебно указује Ћосићев текст „Нација, интеграција, социјализам” (Todorović 2003: 72).

Социјалистички ракурс критичке интелигенције у Србији, међутим, биће суочен са националним питањем управо у ситуацији када, у духу предложених уставних промена, границе федералних јединица буду тумачене као границе националних држава, при чему огроман део српског живља остаје „у дијаспори” (Ћосић 1987: 5–13),

док са друге стране и саме покрајине (декларативно у саставу Србије) добијају обележја федералних јединица. Ћосић је реаговао још на Пленуму ЦК Србије, у мају 1968. године, указујући на у основи идеолошку позицију којом се самоуправљање поистовећује са националним и државним суверенитетом (Ристановић 2012: 222). А да се уставне промене разумеју управо на такав начин, потврђује полемика са словеначким интелектуалцима, и буђење МАСПОК-а у Хрватској само годину дана касније (в. Irvine 2012: 29–39). Ћосић, дакле, тада и даље наступа из „социјалистичке базе”, указујући на опасност национализма који се крије иза наводне децентрализације као фазе даљег развоја самоуправног социјализма.

Наредне уставне промене само ће оснажити самосталност покрајина и ослабити улогу СР Србије у федерацији. Током јавне расправе о амандманима на Устав СФРЈ, 1971. године, на Правном факултету у Београду већина учесника, угледних професора овог факултета, указала је на правне и политичке пропусте, а посебно на чињеницу да се овим амандманима покрајине, у саставу СР Србије, практично изједначавају са републикама, због права вета у савезним органима, а да је истовремено нарушена аутономност уже Србије, јер се значајне државне и партијске одлуке не могу донети без сагласности АП Војводине и АП Косово.

Посебно узнемирење тадашњег политичког врха изазвала су излагања тада младог доцента, Косте Чавошког, и редовног професора Михаила Ђурића. Према Чавошком, очигледно је да су амандмани настали као компромис између различитих интересних групација које су учествовале у њиховом обликовању. Амандмане карактерише непринципијелност, односно противречности које се у пракси не могу разрешавати позивањем на највиши правни акт, него такође погодбама, дакле, волунтаристички. Тако се право вета, односно потреба за једногласношћу, примењено на промену устава, показује као тешко решив проблем, јер то треба да усвоји Савезна скупштина уз претходну сагласност републичких и покрајинских органа. Усаглашавања у Председништву као колективном органу који треба да замени доживотно изабраног председника СФРЈ доследно амандманима, у ствари је тешко замисливо, јер се не може очекивати да ће чланови највишег колективног органа у Федерацији гласати другачије од одлука највиших републичких или покрајинских тела. Односно, очекује се деловање савезне државе на основу погодбе и међусобних уступака у Председништву, то јест волунтаризам уместо владавине права. Чавошки је најдаље отишао директно указујући на доживотни избор Јосипа Броза Тита на функцију председника СФРЈ, потврђујући овим примером „волунтаристички карактер Амандмана” (Анали 1971: 223)

За разлику од осталих, излагање Михаила Ђурића, познато под насловом „Смишљење смутње”, не коментарише законска решења која предвиђају амандмани, већ анализира њихову политичку позадину. По томе је Ђурићев говор не само наглашено критички интониран, него он отвара једно питање које у контексту социјалистичког правног законодавства до тада није постављано. Михаило Ђурић, наиме, позадину Амандмана сагледава у контексту *националног мишљења* за које је владало уверење да је у социјалистичком концепту друштвеног уређења превладава. Уколико је социјалистичка Југославија држава у којој је остварена пуна равноправност народа и народности, и која, сходно социјалистичком наративу, треба да

поступно одумири у корист самоуправног одлучивања, онда је стварање националних држава на њеном подручју заправо „корак уназад” који поново ставља на дневни ред национално питање, декларативно већ превазиђено.

Ђурић најпре тврди да је инсистирање на националном и државном опредељењу у наше време анахроно, односно да то није и не може да буде основно људско опредељење у савременом свету (Ђурић 1994: 13). Исто тако, уколико је Југославија равноправна заједница народа и народности, у том смислу су и границе између република само административне, а не политичке. Амандмани на Устав СФРЈ предвиђају, међутим, да ове границе постану – границе националних држава, јер свака република и свака аутономна покрајина, у духу поменутих амандмана, има статус националне државе. Притом се пренебрегава да српски народ не живи само у Србији, него да готово 40 процената Срба насељује друге социјалистичке републике. Самим тим, када се ове републике разумеју као суверене државе, слободно удружене у социјалистичку заједницу народа, Срби на њиховој територији постају националне мањине, којима су ускраћена права на националну аутономију, зато што су у федеративном смислу конститутивни народ. Међутим, уколико дође до даљег јачања националног суверенитета република, Срби у другим деловима СФРЈ постају мањине без гарантованих права каква уживају друге мањине у контексту југословенске федерације. „У тренутку када је силом прилика доведен до тога да треба да поново успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије” (Ђурић 1994: 15) – пита се Ђурић, потенцирајући да је амандманима југословенска држава већ неповратно разграђена, и да предстоји „друга фаза”, коју можемо да разумемо као стварање суверених држава, односно распад социјалистичке заједнице суверених народа (Ђурић 1994: 12).

Другим речима, Михаило Ђурић сматра да се питање националне суверености силом поново отвара, иако је на неки начин било решено стварањем Југославије, чиме се обнавља опасност од национализма. Иако не апострофира Хрватску, Ђурић помиње да је над Србима извршен геноцид, што је последица управо национализма који у настојању успостављања националног суверенитета не преза ни од крвавог обрачуна са представницима других нација. Уколико су Срби већ присиљени да поново граде национални суверенитет, дакле, ако је савезна држава као заједница народа и народности доведена у питање, онда се и сам процес тог успостављања мора вратити питањима о територијама које настањује српски народ (Ђурић 1994: 17).

Ђурићев говор показује како се један, у основи социјалистички наратив, премеће у наратив о националном идентитету. Уколико национално питање није превазиђено, како то декларативно стоји не само у Уставу него и у социјалистичкој теорији, односно у текстовима идеолога дотадашњег југословенског друштва (пре свега код Кардеља), онда се националистичко питање, које и према Ђурићу има пресоцијалистичко, односно *ирађанско* (буржоаско) порекло, мора поставити у оном контексту који више не претпоставља социјалистичку националну идеологију. А то значи да је овај заокрет ка национализму условљен или недовољно промишљеним основама за даље одумирање државе и јачање самоуправљања (парадоксално,

одумирање савезне државе подразумева јачање националних држава, које нису на административним, а ненационалним границама), или су посредни „смишљене смутње”, иза којих стоји „антисрпски национализам” других југословенских нација.

Према томе, Ђурићев текст нема антисоцијалистички смисао, на шта је упућивала оптужница на основу које је овај српски правник и филозоф робијао у КП дому „Забела”. На то упућује и изјашњавање самог Ђурића пред судом: „Није ми било ни на крај памети да тражим излаз у неком одбрамбеном националистичком програму, то јест да се од једне националистичке помахниталости спасавам, налазећи прибежиште у некој другој” (1994: 25). На овај начин Ђурић остаје доследан идеји критике, као аргументоване рационалне расправе. Ђурић такође полази од основи левичарског разумевања критике као *дискурса* у коме све може бити доведено у питање. Опасност од распада земље и буђења национализма израста из одсуства дијалога, односно наметања идеолошки фундираних решења. Нема демократије „одозго”, већ она треба да израсте из културе критике. Према томе, Ђурићеву критику не само амандмана, него и појаве национализма у социјалистичком контексту треба разграничити од позива на националну мобилизацију, односно од тезе о „Србима као победницима у рату и губитницима у миру”, у којима се на извешан начин противречи социјалистичком наративу.

АНТИНАЦИОНАЛИСТИЧКИ НАРАТИВ *VERSUS* НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ

Ђурићева опомена да се српски народ мора тргнути из уверења да су његови национални интереси решени у Југославији, делимично је барем представљао реакцију на политичке ставове руководиоца Савеза комуниста Србије, Марка Никезића, који је јавно прокламовао политику надрастања националистичких ставова још увек опстајућих у културном стваралаштву. На питање новоименоване редакције да ли да *Полиџика* у време најављеног јачања републичке државности и слабљења федерације буде окренута југословенству или националним темама, Никезић је одговорио да се треба поставити „као Европљанин, мање републиканства, мање српства, а више друштвених питања” (Bešlin 2025: 204).

Ова либерална критика национализма, која је заговарала либералнији приступ економији и истовремено отварање културе европским и светским темама, доминира и у есејима Радомира Константиновића, читаних почев од 4. августа 1969. године на Трећем програму Радио Београда, касније објављених под насловом *Филозофија Паланке*. Већ позната прва реченица ове књиге „Искуство нам је паланачко” добрим делом открива приступ њеног аутора. Србија, а тај се став може проширити и на друге републике или покрајине у СФРЈ, заробљена је у провинцијалним становиштима које граде медиокритети у настојању да сопствену некомпетентност и неспособност замаскирају „националном аутентичношћу”. Паланачки дух се базира на идентитету без разлике, на основама које су проглашене чврстим и непреваладивим (Konstantinović 2004: 7).

Ове отворене алузије на хипостазирање националних вредности, насупрот либерализацији духа и културе критике, у будућности ће бити радикализоване

у настојањима да се, у име успостављања демократских вредности, свако настојање око националне аутентичности прогласи за *дух паланке*. Другим речима, за разлику од идеологије очувања националних вредности, Константиновић својим идејама, али и сам југословенски миље, показују претесним за потребу далеко универзалнијег дијалога, односно „искуство разлике”, суочавање са различитим облицима европских и светских културолошких изазова. Дух паланке затворен је за све што надилази његов идентитет без разлике. У том смислу „стварност духа паланке је стварност краја”, то јест паланка је „једна континуирана стварност, као непрестано и доследно исложњавање краја” (Konstantinović 2004: 73).

На другој страни, за разлику од Константиновића и његових следбеника, према ауторима Меморандума САНУ из 1986. године – у ситуацији када је у Хрватској и на Косову напуштена идеја социјалистичког интернационализма, и остварена деградација на питање националног суверенитета – више не може бити речи о социјалистичком дискурсу. Национализам у Хрватској и на Косову захтева националну мобилизацију, што не подразумева напуштање социјалистичког решавања националног питања, већ представља нужну, палијативну меру, која треба да заштити делове становништва СФРЈ пред могуће редефинисање функционисања Федерације.

За разлику од Маспока, или текста словеначких интелектуалаца, „*Prispevke za slovenski nacionalni program*” (1987), који је припремљен пре Меморандума САНУ, али штампан неколико месеци касније на страницама *Нове ревије*, Меморандум се залаже за федералистичко решење, а не за лабаву конфедерацију, као увод у потпуно раздруживање (Николић 2016: 45). Ако се у назначеном контексту сагледава Меморандум, који је проглашен за националистички наратив (Nenadović 1996: 4), доследно актуализован у Милошевићевој политици (Марковић 2009: 199), његов текст не представља ништа друго до отворено сагледавање стања у коме се држава налази, са посебним акцентом на положај Србије. При том, такође треба имати у виду да је реч о недовршеном тексту, који није прошао ни прву редакцију његових аутора (био је на нивоу теза).²

Меморандум настаје у друштвеној клими када су словеначка и хрватска интелигенција већ уобличиле своје националне програме, који по својој вокацији одступају од социјалистичког дискурса. Слављење федерације у том смислу враћа на дневни ред „историјски превазиђено” питање националног суверенитета у федерацији, рушећи заједничку државу и на идејном и на економском плану.

У Меморандуму се подвргава критици целокупан економски и политички систем у Југославији, који генерише економску кризу чије се последице у време његовог настанка (1986. година) јасно осећају. Привредни систем је, према мишљењу аутора Меморандума, некохерentan, са елементима неспојивих економских доктрина, тржишне привреде, интервенционизма и самоуправног договарања (Марковић 1994/8: 324). Са једне стране, самоуправљање се свело на договоре технократских

2 У изради Меморандума САНУ учествовали су академици: Антоније Исаковић, Павле Ивић, Душан Каназир, Михаило Марковић, Милиш Маџура, Дејан Медаковић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарџић, Миомир Вукобратовић, Василије Крстић, Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ђелић и Никола Човелић (Марковић 2009: 199).

елита, које су, без знања о економији и технолошком процесу, подржавали титуларни носиоци власти у социјализму, а са друге слаба повезаност националних економија утицала је на све већу технолошку зависност од иностранства.

Према мишљењу аутора Меморандума, шездесетих година двадесетог века Југославија није кренула путем демократизације, него економске либерализације, па је уместо повећања политичких слобода и идејног плурализма дошло до бујања индивидуализма, потрошачке еуфорије „уз практично анулирање било каквог целовитог регулисања и планирања” (Марковић 1994/78: 326). Аутори Меморандума, према томе, и даље остају при социјалистичком наративу о потреби извесне планске контроле привредних кретања. Такође, упркос ономе што се о Меморандуму и дан-данас може прочитати, његови аутори упозоравају да су јачањем република, а слабењем федерације практично напуштени авнојевски темељи нове социјалистичке Југославије (Марковић 1994/8: 326).

На положај Србије у политичким приликама након доношења Устава из 1974. године, непосредно указују две тезе Меморандума. У осмој тези се разматра положај Срба у другим републикама, које све наглашеније постају аутономне државе, у којима су Срби, иако је њихов број близак броју националне већине, лишени основних права које у Србији уживају националне мањине (укидање листова на ћирилици, уметничка друштва, библиотека, музеја, а становништво српског порекла је изложено дискриминацији и асимилацији (Марковић 1994/8: 328), при чему се има у виду положај српске мањине у СР Хрватској и СР Македонији. Посебно, у деветој тези Меморандума, говори се о положају Срба на Косову и Метохији, где је, према ауторима, угрожен физички опстанак Срба. Савезни органи толеришу дискриминацију Срба на Косову, иако би по Уставу морали да реагују, а „отворени рат против Срба” у јужној српској покрајини добија геноцидну форму (Марковић 1994/8: 329). Тезе у Меморандуму окончавају се апелом да се Србима омогући једнак третман као другим народима и народностима у Југославији, односно пледира се за промену устава, при чему Југославија за ауторе Меморандума и даље представља уставни оквир за решавање ових питања.

ЗАКЉУЧАК

У деловању српске критичке интелигенције не треба тражити јасан континуитет, него пре свега рефлексију политичких догађаја, која се не може унификовати, иако има одређене заједничке елементе. По томе се, уосталом, критички дискурс разликује од идеолошке матрице.

Осим међусобних разлика, постоји неколико заједничких именитеља деловања српске критичке интелигенције, о којој је било речи у овом тексту. Најпре, то је идеја о потреби даље демократизације друштва, али у смеру слободне социјалистичке заједнице. Другим речима, потребна је перманентна деетатизација, иако не влада потпуно јединство о томе шта би то тачно могло да подразумева: заокрет ка демократском вишепартијском друштву у коме ипак неће бити могуће деловање наглашено десничарских политичких покрета или партија (Ђилас, Стојановић, Константиновић) или плурализам у оквирима социјалистичког савеза (Марковић).

Друга идеја формира се у време када принцип самоуправљања бива доследно примењиван на републике, као државе у оквирима Федерације, односно на давање широке аутономије покрајинама у саставу СР Србије. Критикујући са једне стране интерпретацију самоуправљања као поновног установљења националних суверенитета, и са друге – поистовећивање административних граница са границама националних држава у оквирима СФРЈ, критичка интелигенција остаје при левичарској визири: критика нових уставних решења и сепаратистичких идеја које заступају поједини интелектуалци у Словенији и Хрватској, спроводи се у социјалистичком дискурсу, иако нису сви поменути припадници српске интелигенције делили јединствене левичарске идеје. Београдски *йраксисовци* на трагу су критичке интерпретације „раног Маркса”, Михаило Ђурић усваја Адорнову категорију постварења (Ђурић 1986: 74), док Радомир Константиновић има у виду марксистичко-лењинистичко виђење решења националног питања, иако прихвата наратив о демократизацији јавног дискурса.

Ставови српских интелектуалаца одражавају наратив о демократским слободама и правима у оквирима (социјалистичке) наглашене социјалне брига која се огледа у здравственој политици и радном законодавству (Ристановић 2020: 221). Федеративна Југославија у овим наративима представља извесну гаранцију за релативну економску независност и отпор страним утицајима, као условима за очување суверенитета, и развијање аутентичног политичког програма, демократског социјализма. Национална политика, чак и у Меморандуму Српске академије наука и уметности из 1986. године, ослања се на идеју о могућности југословенске федерације, као ослоњу за борбу против национализма у републикама и покрајинама, чије јачање неминовно води у грађански рат. Реформе за које се залагала српска критичка интелигенција подразумевале су либерализацију дијалога, установљење плурализма и инсистирање на грађанском, а не националном идентитету (пored већа народа и народности у Савезној скупштини, предлагано је установљење већа грађана, у које би били бирани делегати без обзира на националну припадност или професију). У том смислу је расправна теза Јасне Драговић Сосо да су српски интелектуалци са проблема демократских слобода једноставно прешли на питање националног положаја (Soso 2020: 115). Од социјалистичког дискурса се, по свему судећи, највише одвојио Добрица Ђосић, који, ипак, никада није напустио у основу левичарске позиције (идеје о социјалној правди).

Српска критичка интелигенција у ситуацији доминирајућих националистичких наратива, најпре у Словенији и Хрватској, а потом и у самој Србији, временом је имала све мањи утицај на друштвене прилике које су довеле до распада СФРЈ и националних сукоба.

ЛИТЕРАТУРА

Anali pravnog fakulteta u Beogradu, 1–2, 1971.

Bešlin 2025: Milivoj Bešlin. „Borba s kontinuitetima. Istorijski kontekst Filozofije palanke 1969. godine”. *Privilegija manjine: O Djel(ovanj)u Radomira Konstantinovića*. Zagreb: Bijeli val.

Владисављевић 2020: Небојша Владисављевић. *Анђидиокрајска револуција*. Београд: Архипелаг.

- Вуковић 2011: Слободан Вуковић. „Економски узроци развијања Југославије”. *Социолошки преглед*, вол. XLV (2011), бр. 4. Београд: 477–504.
- Dimitrijević 1996: Vojin Dimitrijević. „Sukobi oko ustava iz 1974”. *Srpska strana rata*. Prir. Nebojša Popov. Beograd: Republika. 447–471.
- Đilas 1953: Milovan Đilas. „Klasna borba”. *Borba*, 31. XII 1953. 4.
- Đilas 1954: Milovan Đilas. „Anatomija jednog morala”. *Nova misao*, 1. I 1954. 14.
- Đurić 1986: Mihailo Đurić. *Izazov nihilizma*. Beograd: Nezavisna izdanja Slobodana Mašića.
- Ђурић 1994: Михаило Ђурић. *Искусство разлике*. Београд: Терсит, БИГЗ.
- Irvine 2012: Jill Irvine. „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije”. *Političke analize*, vol. XII, br. 24. 2012. 29–39.
- Jakšić 2020: Miomir Jakšić. „Studentski protest u Jugoslaviji 1968. godine i uspon ekonomskog neoliberalizma”. *Ekonomске идеје*, br. 39, 7–15.
- Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej.
- Konstantinović 2004: Radomir Konstantinović. *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje.
- Марковић 1994/8: Михаило Марковић. *Осиправања и анијажовања*. Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ, Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
- Марковић 1994/5: Михаило Марковић. *Детерминизам и слобода*. Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
- Марковић 1994/4: Михаило Марковић. *Филозофске основе критичке групивене науке*. Изабрана дела 8. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.
- Марковић 2009: Михаило Марковић. *Јуриш на небо 2*. Београд: Просвета.
- Marks, Engels 1961: Karl Marx, Friedrich Engels. *Rani radovi*. Zagreb: „Naprijed”.
- Markuze 1977: Herbert Markuze. *Kultura i društvo*. Beograd: BIGZ.
- Nenadović 1996: Aleksandra Nenadović. „Politika u nacionalističkoj oluji”. *Republika*, 16–30. 4. 1996, br. 114. 4.
- Николић 2018: Коста Николић. *Југославија, последњи дани 1989–1992, Књижа прва 'Сви Срби у једној држави'*. Београд: Службени гласник.
- Petrović 1986: Gajo Petrović. *Filosofija prakse*. Zagreb: „Naprijed”; Beograd: Nolit.
- Plamenatz 1970: John Plamenatz. *Ideology*. New York: Praeger.
- Plamenatz 1973: John Plamenatz. „Two types of nationalism”. *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*. Ed. E. Kamenka. London, Edward Arnold Ltd.
- Popov 1990: Nebojša Popov. *Contra fatum: slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988*. Beograd: Mladost.
- „Prispevki za slovenski nacionalni program”, 1987: *Nova revija* VI, 1–246.
- Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Илузија моћи. Српски интелектуалци и комунистички режим*. Београд: Фондација Александар Невски, ИП Принципи.
- Ристановић 2012: Петар Ристановић. „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године”. *Башинина*. св. 33, 197–230.
- Rusinow 1978. Dennison Rusinow. *Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley: University of California Press.
- Repe 2017: Božo Repe. „Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Ur. L. Perović i dr. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 172–200.
- Soso 2004: Jasna Dragović Soso. *Spasioci nacije*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stojanović 1988: Svetozar Stojanović. *Istorija i partijska svest*. Beograd: Srpsko filozofsko društvo.
- Todorović 2003: Dragoljub Todorović. „Dobrica Ćosić i Slovenci”. *Nereticus* 1/2003, 67–94.
- Tošić 2003: Desimir Tošić. *Ko je Milovan Đilas*. Beograd: Otkrovenje.
- Ćosić 1987: Dobrica Ćosić. „Tradicija i ideologija u istorijskoj suštini srpskog naroda”. *Theoria* 1–4/87.5–12. Beograd.
- Hristov i dr. 2023: Đorđe Hristov, Mark Lošonc, Ivica Mladenović. „Istorijsko-materijalistička kritika”. *Priručnik kritike*. Prir. Marjan Ivković i Željko Radinsković. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

SERBIAN CRITICAL INTELLIGENCE
AND THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA

SUMMARY

In this text, we attempt to show that until the beginning of the wars in the former Yugoslavia, the Serbian critical intelligence advocated a narrative about the need for the survival of the Yugoslav federation, with proposals for the consistent democratization of society. Milovan Đilas's critical texts are basically an advocacy for the democratization of society that should include certain liberal elements. If party functionaries have become a "new class" – as the title of Đilas's most important book states, then in the function of the further development of society, the "reformist" establishment of instruments of oppositional action must be allowed – and this basically presupposes some kind of multi-party system, even if different political parties are not established. The texts of the dissident professors, who supported the student demonstrations of 1968, radicalize Đilas's criticism of Yugoslav socialism. According to Svetozar Stojanović, developed democracy is positioned as the antithesis of Stalinist statism, in which the establishment of true democracy could not actually occur. For Mihajlo Marković, pluralism can be achieved within the framework of the Socialist Alliance, the broadest framework of social action in a socialist society. In this way, party pluralism would be avoided, that is, the rule of party interests that abstract from the interests of people who support a political party. Mihajlo Đurić, in his famous speech on the Amendments to the Constitution of the SFRY in 1971, which under the guise of democratization open the door to nationalism, remains consistent with the idea of criticism as an argumentative rational debate; the danger of the country's disintegration and the awakening of nationalism grows from the absence of dialogue, that is, the imposition of ideologically based solutions. There is no democracy "from above", but it should also grow out of a culture of criticism. Even the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts, which is internationally known as a nationalist pamphlet, ends with an appeal to provide Serbs with equal treatment, as other nations and nationalities in Yugoslavia, i.e., it pleads for a change in the constitution, whereby Yugoslavia, for the authors of the Memorandum, still represents the constitutional framework for resolving these issues.

The reforms advocated by the Serbian critical intelligentsia implied the liberalization of dialogue, the establishment of pluralism, and the insistence on a civic, not a national, identity. In these narratives, a federal Yugoslavia represents a certain guarantee for relative economic independence and resistance to foreign influences, as a condition for preserving sovereignty, and developing an authentic political program, democratic socialism. National policy, even in the Memorandum, relies on the idea of the possibility of a Yugoslav federation, as a support for the fight against nationalism in the republics and provinces, the strengthening of which would inevitably lead to civil war.

Keywords: Yugoslavia, critical intelligence, democracy, freedom, national question.